346sk21

२१

अदादितः दिवादिपर्यन्तम् - अद् हु दिव् धातवः

प्रस्तावना

भवन्तः पूर्वं भ्वादिप्रकरणस्य परिचयं प्राप्तवन्तः। भ्वादिप्रकरणमेव तिङन्तप्रकरणस्य हृदयम्। यतो हि धातुरूपप्रक्रियायां यानि मूलस्थानीयानि सूत्राणि सन्ति तानि तस्मिन् आलोचितानि सन्ति। भवन्तः जानन्ति एव यत् व्याकरणं ससोपानक्रमं पठनीयं शास्त्रम्। अतः यदि मूलभूतम् इदं प्रकरणं सम्यक् अधिगतं भवति तर्हि अन्यगणीयधातुरूपप्रक्रियायां न क्लेशः। अस्मिन् पाठे अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः, दिवादिगणः चेति गणत्रयस्य आलोचना विधास्यते। तिङ्प्रत्यये परे सति धातोः ये शबादयः प्रत्ययाः विधीयन्ते तेषां विकरणसंज्ञा भवतीति प्राचीनाचार्याणां मतम्। अतः शप्, श्यन्, श इत्यादीनि विकरणानि। प्रतिगणं विकरणभेदोऽस्तीति भवन्तो जानन्ति एव। विकरणभेदात् कथं रूपभेदो भवति इति भवन्तः अग्रे द्रक्ष्यन्ति। यथा अद् + शप् (लुक्) + ति = अत्ति, हु + शप् (श्लु) + ति = जुहोति, दिव् + श्यन् + ति = दिव्यति। बहुत्र धातुरूपाणि विना प्रक्रियां लेखिष्यन्ते। तत्र कारणमिदमस्ति यत् भवन्तः भ्वादिप्रकरणकज्ञानमादाय तत्प्रक्रियां लेखितुम् शक्नुयुः इति भावयामि। भवतां बोधसौकर्याय प्रतिगणं प्रथमधातोः सर्वाणि रूपाणि प्रदत्तानि सन्ति, तानि च कण्ठस्थीयानि येन गणपरिचयः सुष्ठु स्यात्। धात्वन्तराणि ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यानि। यद्यपि प्राक्तनेषु नवसु भ्वादिप्रकरणकपाठेषु यानि सूत्राणि चर्चितानि सन्ति, तेषु केषाञ्चित् साधारणसूत्रत्वात् अग्रिमेषु अदाद्यादिपाठेषु अपेक्षास्ति। तथापि तेषां व्याख्यानं नैव करिष्यते पाठविस्तरभयात्। किञ्च प्रति धातुं सर्वाणि रूपाणि अपि न प्रदर्शयिष्यन्ते। अप्रदर्शितानि रूपाणि स्वयं साधनीयानि।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- प्रतिगणं कीदृशं विकरणं भवति तज्ज्ञास्यति।
- विकरणविधायकसूत्रार्थं ज्ञास्यति।
- तत्र तत्र व्याख्यातानि विशेषसूत्राणि अवगमिष्यति।

- अद्-धातुरूपाणि साधयितुं शक्नुयात्।
- हु-धातुरूपाणि साधयितुं पारयेत्।
- दिव्-धातुरूपाणि साधयितुम् अर्हेत्।
- एतज्ज्ञात्वा च अन्यानि अपि धातुरूपाणि साधयितुं प्रभवेत्।
- तत्र तत्र प्रदर्शितानि वैकल्पिकरूपाणि अपि ज्ञास्यति।

अदादिगणः

भक्षणार्थे वर्तमानात् अदादिगणे पठितत्वात् भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकात् सकर्मकात् अनिटः अन्ताकारोदात्तेतः अद्-धातोः लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यनेन कर्तरि दश लकाराः पर्यायेण प्राप्ताः। एषु कतमेनात्र भाव्यमित्याकाङ्क्षायां वर्तमानक्रियावृत्तित्वविवक्षायां वर्तमाने लट् इति अद्धातोः **लटि** उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन अकारस्य, हलन्त्यम् इत्यनेन च टकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति तयोर्लोपे च कृते लशक्वतद्धिते इत्यनेन लस्य इत्संज्ञायां प्राप्तायाम् उच्चारणसामर्थ्यात् लस्य इत्त्वाभावे अद् ल् इति स्थिते लस्य इत्यधिकृत्य तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातांझ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ् इत्येते अष्टादश लादेशाः प्राप्ताः। तेषां समेषां लः परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानावात्मनेपदम् इत्यनेन अपवादत्वेन तङ्प्रत्याहारान्तःपातिनां नवानाम् आत्मनेपदसंज्ञा सञ्जाता। एषु सर्वेषु तिङ्प्रत्ययेषु प्राप्तेषु परस्मैपदसंज्ञका आहोस्वित् आत्मनेपदसंज्ञकाः प्रत्ययाः स्युरिति सन्देहे अद्धातोः आत्मनेपदनिमित्तहीनत्वात् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन कर्तरि परस्मैपदसंज्ञकाः नव प्राप्ताः। तत्र च तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इत्यनेन क्रमात् त्रयाणां त्रिकाणां प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासु जातासु मध्यमोत्तमयोः अविषयत्वात् शेषे प्रथमः इत्यनेन प्रथमसंज्ञकाः त्रयः प्राप्ताः। तत्रापि तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः इत्यनेन लब्धप्रथमादिसंज्ञानां तिङां त्रयाणाम् एकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञाः विहिताः। तत्रापि कर्तुः एकत्वविवक्षायां द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यनेन एकवचनसंज्ञके तिप्-प्रत्यये हलन्त्यम् इत्यनेन पकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोप इति तल्लोपे अद् ति इति जाते तिपः तिङ्त्वात् धात्वधिकारोक्तत्वाच्च तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इत्यनेन शपि अद् शप् ति इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.१] अदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ (२.४.७२)

सूत्रार्थः - अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। अदिप्रभृतिभ्यः (५/३) शपः (६/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अदिः प्रभृतिः (आदिः) येषां ते अदिप्रभृतयः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः, तेभ्यः अदिप्रभृतिभ्यः। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः इत्यतः लुक् (१/१) इति पदम् अनुवर्तते। दशसु धातुगणेषु अदादिः द्वितीयः धातुगणः। सूत्रार्थस्तावत् - अदादिगणपठितधातुभ्यः विहितस्य शपः लुक्

स्यात् इति। प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः इति सूत्रेण प्रत्ययादर्शनस्य लुक् भवति।लुक्-लोपयोः प्रत्ययादर्शनरूपसमानफलकत्वेऽपि लोप इति तु नोक्तम् सूत्रकृता पाणिनिना। लोपो भवति इति उच्यते चेत् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (१.१.६२) इति प्रत्ययलक्षणेन इतः वित्तः इत्यादौ शब्निमित्तकगुणः प्राप्तः स्यात्। अतः तद्वारणाय लुक् इत्येव उक्तम्। तथा सति न लुमताङ्गस्य (१.१.६३) इत्यनेन प्रत्ययलक्षणनिषेधे न शब्निमित्तकगुणः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण अद्-धातोः तिपि शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन शपः लुकि अद् ति इति जाते खरि च इत्यनेन दकारस्य स्थाने चर्त्वे तकारादेशे **अत्ति** इति रूपं सिध्यति। एवमेव प्रथमपुरुषद्विवचने तसि शपि तस्य च लुकि अत् तस् इति जाते समुदायस्य तिङन्तत्वेन पदसंज्ञायां ससजुषो रुः इत्यनेन पदान्तसकारस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे रेफस्य खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गे वर्णसम्मेलने च **अत्तः** इति रूपम्। बहुवचने झप्रत्यये झकारस्य स्थाने अन्त् इत्यादेशे अद् अन्त् इ इति जाते सर्वर्णसम्मेलने च **अदन्ति** इति रूपम्। सिपि, थसि, थे च प्रत्यये चर्त्वं भवत्येव। उत्तमपुरुषे खर्-परत्वाभावात् नैव चर्त्वम्।

तथा हि **लटि** परस्मैपदे रूपाणि - **अत्ति, अत्तः, अदन्ति। अत्सि, अत्थः, अत्थ। अद्मि, अद्वः, अद्मः।**

{सूत्रम्. **खरि च** (८.४.५५) = खरि झलां चरः स्युः।}

लिटि अद् लिट् इति दशायाम् अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२१.२] लिट्यन्यतरस्याम्॥ (२.४.४०)

सूत्रार्थः - अदः घसॢ वा स्यात् लिटि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। लिटि अन्यतरस्याम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। लिटि इति सप्तम्येकवचनान्तम्। अन्यतरस्यामिति सप्तमीविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इति सूत्रतः अदः (६/१) इत्यस्य, लुङ्सनोर्घसॢ इत्यतः घसॢ (१/१) इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। ऌकारः इत्संज्ञकः, अनुनासिकत्वात्। अतः घस्मात्रमवशिष्यते। ऌदित्करणस्य प्रयोजनं पुषादिद्युताद्यॢदितः इति सूत्रेण च्लेः अङादेशविधानम्। घसॢ इत्यादेशः अनेकाल् अस्ति। अनेकाल्त्वात् च अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया अयं सर्वादेशो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - अद्-धातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तित्वविवक्षायाम् परोक्षे लिटि इति कर्तरि **लिटि** प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् तिपि अनुबन्धलोपे अद् ति इति जाते परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वमाः इति सूत्रेण तिपो सर्वादेशे णलि अनुबन्धलोपे अद् अ इति स्थिते अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषासहयोगेन अदः सम्पूर्णस्य स्थाने लिट्यन्यतरस्याम् इति प्रकृतसूत्रेण घसॢ-इत्यादेशो भवति। ततः घस् अ इति जाते लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यनेन द्वित्वे घस् घस् अ इति जायते। ततः द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य घस् इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषः इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः शेषे घ घस् अ इति जाते कुहोश्चुः इत्यनेन चुत्वे अभ्यासस्य

घकारस्य स्थाने झकारादेशे अभ्यासे चर्च इत्यनेन जश्त्वे जकारे जघस् अ इति जायते। ततः अत उपधायाः इत्यनेन उपधासंज्ञकस्य घकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य वृद्धौ जघास् अ इति जाते वर्णसम्मेलने च **जघास** इति रूपं सिध्यति।

लिटि प्रथमपुरुषद्विवचने तसि तसः स्थाने अतुसि अदः घसॢ-इत्यादेशे लिटि धातोनभ्यासस्य (६.१.८) इत्यनेन द्वित्वस्य तथा गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि (६.४.९८) इत्यनेन उपधालोपस्य च युगपत् प्राप्तौ परत्वात् प्राप्तस्य उपधालोपस्य द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन निषेधे द्वित्वमेव आदौ भवति। ततः कुहोश्चुः इत्यनेन अभ्यासघकारस्य झकारे झकास्य जश्त्वे जकारे हलादिशेषे जघस् अतुस् इत्यवस्थायाम् उपधालोपे ज घ् स् अतुस् इति जायते। ततः सकारः न प्रत्ययावयवः न वा आदेशरूप इति कृत्वा आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन घकारोत्तरवर्तिनः सकारस्य षत्वे अप्राप्ते आरभ्यते -

[२१.३] शासिवसिघसीनां च॥ (८.३.६०)

सूत्रार्थः - शासिवसिघसीनाम् इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। शासिवसिघसीनाम् (६/३) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। इण्कोः (५/१) इत्यधिक्रियते। सहेः साडः सः इत्यतः सः (६/१) इत्यस्य, अपदान्तस्य मूर्धन्यः इत्यतः मूर्धन्यः (१/१) इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। इण् इति प्रत्याहारः। तत्र णकारः लण् इति परसूत्रस्थः न तु अइउण् इति पूर्वसूत्रस्थः। कुः इत्यनेन कवर्गस्य ग्रहणम्। सूत्रार्थो हि शासिवसिघसीनाम् इणप्रत्याहारस्थवर्णात् अथवा कवर्गस्थवर्णात् परस्य सस्य षकारः भवति इति। ईषद्विवृतयत्नवतः सकारस्य स्थाने ईषद्विवृतयत्नवान् षकार एव मूर्धन्यादेशो भवति नान्यः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण अद्-धातोः लिटि तसि अतुसि ज घ् स् अतुस् इति जाते घसः सकारस्य प्रकृतसूत्रेण षकारे ज घ् ष् अतुस् इति जायते। ततः खरि च इत्यनेन घकारस्य स्थाने चर्त्वे ककारादेशे ज क् ष् अतुस् इति जाते अतुसः सकारस्य रुत्वे रेफस्य च विसर्गे **जक्षतुः** इति रूपं सिध्यति। एवमेव जक्षुः इत्यत्र प्रक्रिया।

लिटि मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् सिपि थलि घस् थ इति जाते आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन तन्निषेधः प्राप्तः। परन्तु क्रादिनियमानुसारं नित्यम् इडागमे द्वित्वादिकार्ये जघसिथ इति रूपं भवति। एवम् वसि (वे) मसि (मे)च इडागमो बोध्यः।

तिप्-सिप्-मिप् इत्येतान् प्रत्ययान् विहाय अन्यत्र असंयोगाल्लिट् कित् इत्यनेन किद्वद्भावो भवति। अतः तत्र गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि इत्यनेन उपधालोपे जक्ष् इति भवति। उत्तमपुरुषैकवचने मिपि णलि णलः विकल्पेन णित्त्वात् णित्त्वपक्षे अत उपधायाः इति वृद्धौ **जघास** इति रूपम्, णित्त्वाभावपक्षे न वृद्धिः। तेन **जघस** इति रूपम्।

एवञ्च **लिटि** परस्मैपदे घसॢ-इत्यादेशपक्षे रूपाणि - **जघास, जक्षतुः, जक्षुः। जघसिथ, जक्षथुः, जक्ष। जघास-जघस, जक्षिव, जक्षिम।**

घसॢ-आदेशाभावपक्षे अत आदेः इत्यनेन अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घे आकारे अकः सवर्णे दीर्घः इति सवर्णदीर्घे च **आद, आदतुः, आदुः** इत्येवं रूपाणि सिध्यन्ति।

{सूत्रम्. **अत आदेः** (७.४.७०) = अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्।}

सिपि थलि अद् थ इति स्थिते अदः दकारान्तानुदात्तेषु पाठात् इण्निषेधो भवति। किन्तु क्रादिनियमेन पुनः इट् प्राप्तः। ततः उपदेशेऽत्वतः इत्यनेन थलि इण्निषेधे ऋतो भारद्वाजस्य इत्यनेन विकल्पेन इट् प्राप्तः। किन्तु थलि नित्यम् इड्विधानमभीष्टमस्ति। अतः सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.४] इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्॥ (७.२.६६)

सूत्रार्थः - अद् ,ऋ, व्येञ् एभ्यस्थलः नित्यम् इट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। इट् अत्त्यर्तिव्ययतीनाम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। इट् इति प्रथमैकवचनान्तम्। अत्त्यर्तिव्ययतीनाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तम्। अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् इति योगात् थलि इत्यनुवर्तते। तस्य च षष्ठ्येकवचनान्ततया विभक्तविपरिणामः। अद् , ऋ, व्येञ् इत्येतेभ्यः इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन श्तिप्प्रत्ययः। तेन अत्तिश्च अर्तिश्च व्ययतिश्च तेषाम् अत्त्यर्तिव्ययतीनाम् इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। इटः टकारः इत्संज्ञकः। तेन आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया इट् थलः आद्यावयवो भवति। सूत्रार्थः - अद् ,ऋ, व्येञ् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः परस्य थलः नित्यम् इडागमो भवति।

उदाहरणम् - ऋधातोः उदाहरणम् - आरिथ। व्येञः उदाहरणम्- विव्ययिथ। अदः उदाहरणम् - **आदिथ**। प्रसङ्गवशात् एतदेव उदाहरणम् अधुना आलोच्यते।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण अद् थ इति स्थिते अदः परं थल्प्रत्ययोऽस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण नित्यम् इडागमे द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेः इत्यनेन अभ्यासस्याकारस्य दीर्घे सवर्णदीर्घे वर्णसम्मेलने **आदिथ** इति रूपं सिध्यति।

एवञ्च **लिटि** घसॢ इत्यादेशाभावपक्षे - **आद, आदतुः, आदुः। आदिथ, आदथुः, आद। आद, आदिव, आदिम** इत्येवं रूपाणि भवन्ति। पाठविस्तरभयात् न सर्वाणि सूत्राणि प्रयुज्य रूपसिद्धिः प्रदर्श्यते।

भविष्यत्यनद्यतनार्थक्रियावृत्तित्वविवक्षायाम् अनद्यतने लुट् इति कर्तरि **लुटि** प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अनुबन्धलोपे तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां तस्मिन् परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण प्राप्तम् शपम् अपवादत्वेन प्रबाध्य स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण धातोः तासिप्रत्यये अद् तास् ति इति जाते यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया परिष्कृतेन लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति सूत्रेण तिपः स्थाने डादेशे अनुबन्धलोपे टेः इति सूत्रेण अद् तास् इत्यस्य अभस्यापि टेः आसः लोपे अद् त् आ इति जाते खरि च इत्यनेन चर्त्वे दकारस्य तकारे **अत्ता** इति रूपं सिध्यति। अत्र लुटि शप्प्रत्ययापवादस्य तासः आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

तथा च **लुटि** परस्मैपदे रूपाणि - **अत्ता, अत्तारौ, अत्तारः। अत्तासि, अत्तास्थः, अत्तास्थ। अत्तास्मि, अत्तास्वः, अत्तास्मः।** लुटि सर्वत्रैव एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन इण्निषेधः।

भविष्यदर्थात् अत्तेः क्रियार्थायां क्रियायाम् असत्याम् लृट् शेषे च इति कर्तरि **लृटि** प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अनुबन्धलोपे तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां तस्मिन् परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण प्राप्तम् शपम् अपवादत्वेन प्रबाध्य स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण धातोः स्यप्रत्यये अद् स्य ति इति जाते शप्प्रत्ययापवादस्य स्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। ततः खरि च इति चर्त्वे दकारस्य तकारे **अत्स्यति** इति रूपम्। अग्रेऽपि इत्थं प्रक्रिया।

तथा च लृटि परस्मैपदे रूपाणि - **अत्स्यति, अत्स्यतः, अत्स्यन्ति। अत्स्यसि, अत्स्यथः, अत्स्यथ। अत्स्यामि, अत्स्यावः, अत्स्यामः।**

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु अर्थेषु वृत्तित्वविवक्षायां लोट् च इति सूत्रेण कर्तरि **लोटि** प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अनुबन्धलोपे शपि शपः लुकि अत् ति इति जाते तेः इकारस्य उत्त्वे खरि च इति अतः तकारस्य चर्त्वे तकारे वर्णसम्मेलने **अत्तु** इति रूपं, पक्षे 'ङिच्च' इति सूत्रापेक्षया परत्वेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण परिभाषारूपेण परिष्कृतेन तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् इति सूत्रेण तोः तातङि सर्वादिशे अनुबन्धलोपे संयोगे **अत्तात्** इत्यपि रूपम्। तसि - लोटो लङ्वत् इति सूत्रेण लोटो लङ इव कार्यातिदेशेन तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तसः स्थाने यथाक्रमं ताम् इति सर्वादिशे वर्णसम्मेलने **अत्ताम्** इति रूपम्। झिप्रत्यये झकारस्य स्थाने अन्त् इत्यादेशे **अदन्तु** इति रूपं भवति। ततः मध्यमपुरुषैकवचने सिपि अनुबन्धलोपे सेर्ह्यपिच्च इत्यनेन सिपः हि इत्यादेशे शपो लुकि अद् हि इति स्थिते अग्रिमसूत्रमिदं प्रवर्तते -

[२१.५] हु-झल्भ्यो हेर्धिः॥ (६.४.१०१)

सूत्रार्थः - होः झलन्तेभ्यश्च हेः धिः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। हुझल्भ्यः हेः धिः इति सूत्रगतपदच्छेदः। हुश्च झलश्च तेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वः हुझलः, तेभ्यो हुझल्भ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तम्। हेः इति षष्ठ्येकवचनान्तम्। धिः इति प्रथमैकवचनान्तम्। अङ्गस्य (६/१) इत्यधिक्रियते। तस्य च झल्भ्यः इति विशेषणम् अतः तदन्तविधौ झलन्तेभ्य इत्यर्थलाभः। धि इत्यनेकाल् अस्ति। अतः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया हेः स्थाने धि इति सर्वादिशः। हु इति जुहोत्यादिगणीयः प्रथमः धातुः। सूत्रार्थस्तावत् - हुधातोः परस्य झलन्तेभ्यश्च परस्य हेः स्थाने धि इत्यादेशो भवति इति।

उदाहरणम् - हुधातोः उदाहरणम् अग्रे वक्ष्यते। अत्र झलन्तस्य उदाहरणम् आलोच्यते। पूर्वोक्तप्रकारेण अद् हि इति स्थिते अद्-धातुः झलन्तः। ततः परम् हि इत्यपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण हेः धि इति सर्वादिशे **अद्धि** इति रूपं सिध्यति, पक्षे तातङि **अत्तात्** इत्यपि। एवञ्च मध्यमपुरुषे **अद्धि-अत्तात्, अत्तम्, अत्त** इति रूपाणि।

उत्तमपुरुषप्रथमैकवचने मिपि अनुबन्धलोपे शपि शपो लुकि मेर्निः इत्यनेन मेः नि इत्यादेशे आडुत्तमस्य पिच्च इत्यनेन आडागमे **अदानि** इति रूपं सिध्यति। वसि **अदाव**, मसि **अदाम**। नित्यं ङितः इति सकारलोपः।भूतानद्यतनक्रियावृत्तित्वविवक्षायाम् अनद्यतने लङ् इति कर्तरि लङि आडजादीनाम् इत्यनेन आडागमे प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अनुबन्धलोपे शपि शपो लुकि इतश्च इत्यनेन इकारलोपे आ अद् त् इति स्थिते अग्रिमसूत्रं प्रवर्तते -

[२१.६] अदः सर्वेषाम्॥ (३.४.१११)

सूत्रार्थः - अदः परस्य अपृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात् सर्वमतेन।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। अदः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। सर्वेषाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तम्। अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यतः अपृक्ते इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च विभक्तविपरिणामेन अपृक्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणामः। तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके इत्यतः सार्वधातके इति पदमनुवर्तते। तस्य च विभक्तिविपरिणामेन सार्वधातुकस्य इति षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणामः। अड् गार्ग्यगालवयोः इत्यस्मात् अट् (१/१) इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अदः इति पञ्चम्यन्तम् पदम् । अतः तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषा प्रवर्तते। तेन च उत्तरस्य इत्यर्थलाभः। तथा च अद्-धातोः उत्तरस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य अडागमो भवति इत्यस्मिन् विषये सर्वेषाम् आचार्याणाम् ऐकमत्यम् अस्ति इति सूत्रार्थः। टित्करणात् अट् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अपृक्तसार्वधातुकस्य आद्यावयवो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण आ अद् त् इति जाते त् इति अपृक्तोऽस्ति अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इत्यनेन। किञ्च तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सार्वधातुकमपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण अडागमे आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषासहयोगेन च अनुबन्धलोपे आ अद् अ त् इति जायते। ततः आटश्च इत्यनेन वृद्धौ वर्णसम्मेलने च **आदत्** इति रूपं सिध्यति। तसि झौ थसि थे वसि मसि च न अट् एकाल्प्रत्ययाभावात्। अद्धातोः झौ प्रक्रियया आदन्त् इति समुदायस्य तिङन्तत्वात् पदसंज्ञायाम् संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण अन्त्यस्य तकारस्य लोपे **आदन्**। अदः सिपि प्रक्रियया आद् अ स् इति जाते सिपः सस्य रुत्वे रेफस्य च विसर्गे कृते **आदः** इति रूपम्। इति। वसि मसि च सकारलोपः नित्यं ङितः इति योगेन।

तथा च लुङि परस्मैपदे रूपाणि - **आदत्, आत्ताम्, आदन्। आदः, आत्तम्, आत्त। आदम्, आद्व, आद्म।**

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनार्थवृत्तित्वविवक्षायाम् विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति योगेन अद्-धातोः कर्तरि **विधिलिङि** प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अनुबन्धलोपे शपि शपो लुकि अद् ति इति जाते यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इत्यनेन तेः यासुडागमे अनुबन्धलोपे अद् यास् ति इति जाते सुट्तिथोः इति तिपः तकारस्य सुडागमे अनुबन्धलोपे अद् यास् स् ति इति जाते लिङः सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन

अनन्त्यस्य सकारद्वयस्य लोपे इतश्च इति तेः इकारलोपे वर्णसम्मेलने च **अद्यात्** इति रूपं भवति। झौ अद् या उस् इत्यवस्थायाम् उस्यपदान्तात् इत्यनेन पररूपम्। लोटो लङ्वत् इति सूत्रेण लोटो लङ इव कार्यातिदेशेन तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तसः स्थाने तामादेशः, थसः स्थाने तमादेशः, थस्य स्थाने च तादेशः। वसि मसि च नित्यं ङितः इति सकारलोपः। तथा च लिङि रूपाणि - **अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः। अद्याः, अद्यातम्, अद्यात। अद्याम्, अद्याव, अद्याम।**

आशीर्वादार्थे आशिषि लिङ्लोटौ इति कर्तरि **आशीर्लिङि** तिपि यासुटि सुटि इतश्च इति इकारलोपे अद् यास् स् त् इति स्थिते (लिङाशिषि इत्यनेन आशीर्लिङः आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सकारस्य लोपो न भवति।) स्त् इत्यस्य हलोऽनन्तराः संयोगः इति संयोगसंज्ञायाम् स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इत्यनेन संयोगादिसकारलोपे अद् यास् त् इति जाते पुनः संयोगादिसकारलोपे अद्यात् इति रूपं सिध्यति। तसि तसः तामि अद् यास् स् ताम् इति जाते स्स् इत्यस्य संयोगसंज्ञायाम् स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इत्यनेन झल्परत्वात् संयोगादिसकारलोपे अद्यास्ताम् इति रूपम्। एवम् अग्रेऽपि। आशीर्लिङि रूपाणि तावत् - **अद्यात्, अद्यास्ताम्, अद्यासुः। अद्याः, अद्यास्तम्, अद्यास्त। अद्यासम्, अद्यास्व, अद्यास्म।**

लुङि घसॢ इत्यादेशविधानाय सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.७] लुङ्सनोर्घसॢ॥ (२.४.३७)

सूत्रार्थः - अदः घसॢ स्यात् लुङि सनि च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। लुङ्सनोः घसॢ इति सूत्रगतपदच्छेदः। लुङ् च सन् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे लुङ्सनौ, तयोः लुङ्सनोः। लुङ्सनोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम्। घसॢ इति प्रथमैकवचनान्तम् (अविभक्तिको निर्देशः)। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इत्यतः अदः (६/१) इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। घसॢ इत्यत्र ऌकारस्य अनुनासिकत्वात् घस्मात्रं शिष्यते। घसॢ इति अनेकाल् अस्ति। अतः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया घसॢ इति सर्वादेशो भवति। सूत्रार्थो हि अदः स्थाने घसॢ इत्यादेशः स्यात् लुङि सनि च परतः। ऌदित्करणस्य फलं तु उक्तमेव अस्ति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - अद्-धातोः भूतार्थक्रियावृत्तित्वविक्षायाम् लुङ् इति योगेन कर्तरि लुङि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि इकारलोपे प्रकृतसूत्रेण अदः स्थाने घसॢ इति सर्वादेशे अनुबन्धलोपे घस् त् इति जायते। ततः प्राप्तं शपं प्रबाध्य च्लि लुङि इत्यनेन च्लौ पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण च्लेः स्थाने अङादेशे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यनेन घस अङ्गस्य अडागमे अनुबन्धलोपे च अ घस् अ त् इति जाते वर्णसम्मेलने च **अघसत्** इति रूपं सिध्यति। अत्र अङः वलादित्वाभावात् नैव इडागमप्रसक्तिः। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि इत्यनेन अनङि इति निषेधः उक्तः। तेन प्रकृते अङि परे उपधालोपो न।

(बहुत्र 'इति योगेन' इति शब्दः प्रयोगः अस्ति। सूत्रमेव योगः कथ्यते। अतः इति योगेन इत्यस्य इति सूत्रेण इत्यर्थो बोद्धव्यः।)

एवञ्च लुङि परस्मैपदे रूपाणि - **अघसत्, अघसताम्, अघसन्। अघसः, अघसतम्, अघसत। अघसम्, अघसाव, अघसाम।**

सनः उदाहरणं तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यम्।

क्रियायाः अनिष्पतौ गम्यमानायां लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति अदः कर्तरि **लृङि** आडजादीनाम् इति आडागमे आटश्च इत्यनेन वृद्धौ प्रथमपुरुषैकवचने तिपि इकारलोपे शप्-अपवादभूते स्यप्रत्यये अनुबन्धलोपे च आ अद् स्य त् इति जाते शप्प्रत्ययापवादस्य स्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। ततः आटश्च इत्यनेन वृद्धौ खरि च इति चर्वे दकारस्य तकारे **आत्स्यत्** इति रूपम् सिध्यति। एवम् तसादौ उह्यम्।

लृङि रूपाणि तावत् - **आत्स्यत्, आत्स्यताम्, आत्स्यन्। आत्स्यः, आत्स्यतम्, आत्स्यत। आत्स्यम्, आत्स्याव, आत्स्याम।**

।।इति अदादिगणः।।

पाठगतप्रश्नाः-१

३९. कति धातुगणाः भवन्ति।

४०. शपो लुक् केन विधीयते।

४१. अघसत् इत्यत्र घसॢ इत्यादेशः केन भवति।

४२. अदः सर्वेषाम् इत्यस्य कोऽर्थः।

४३. अद्धि इत्यत्र धि इत्यादेशः केन।

४४. जक्षुः इत्यत्र षत्वं केन।

४५. जघास इत्यत्र घसॢ इत्यादेशः केन।

४६. अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यत्र प्रभृतिशब्दस्य कोऽर्थः।

४७. अद्-धातोः कोऽर्थः।

४८. अद्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति, तानि च कानि।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयोः इति सकर्मकात् परस्मैपदिनः अनिटः जुहोत्यादिगणीयात् धातोः **लटि** प्रथमपुरुषैकवचने तिपि तिपः सार्वधातुकत्वात् कर्तरि शप् इत्यनेन शपि हु शप् ति इति जाते सूत्रमिदं प्रवर्तते -

[२१.८] जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥ (२.४.७५)

सूत्रार्थः - शपः श्लुः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। जुहोत्यादिभ्यः (५/३), श्लुः (६/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। जुहोतिः आदिः येषां ते जुहोत्यादयः, तेभ्यः जुहोत्यादिभ्यः। जुहोत्यादिः दशसु धातुगणेषु तृतीयः। जुहोतिः इति हु-धातोः धातुनिर्देशाय इक्-श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन श्तिपि रूपम्। अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यतः शपः (६/१) इति पदमनुवर्तते। ततः जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः इति पदयोजना। तेन जुहोत्यादिभ्यः विहितस्य शपः श्लुः स्यात् इति सूत्रार्थः। श्लुः अपि प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा भवति। यथा अदादिगणे लुक् अपि प्रत्ययादर्शनं मन्यते। प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः इत्यनेन प्रत्ययस्य अदर्शनस्यैव लुक् श्लु लुप् इति संज्ञात्रयं भवति। तेन हु-आदिधातुभ्यः विहितस्य शपः अदर्शनम् भवति इति फलितम्। श्लुः लुप् इत्यनयोः प्रत्ययादर्शनरूपसमानफलकत्वेऽपि सूत्रे श्लुः इत्येव उक्तं न तु लुप्। यतो हि श्लु इत्युच्यते चेत् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इत्यनेन प्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणकार्यस्य न लुमताङ्गस्य इत्यनेन निषेधो भवति। किञ्च लोपे सति स्थानिवद्भावो भवति, श्लुकरणे तु न स्थानिवद्भावः। श्लुसंज्ञायाः किं फलम् तद् अग्रिमे सूत्रे ज्ञास्यते।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण हु शप् ति इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण शपो श्लौ हु ति इति जाते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.९] श्लौ॥ (६.१.१०)

सूत्रार्थः - धातोः द्वे स्तः श्लौ परे।

सूत्रव्याख्या - श्लौ (७/१) इति एकपदमिदं सूत्रम्। सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यतः धातोः (६/१) इति पदस्य, एकाचो द्वे प्रथमस्य इत्यतः द्वे (१/२) इति पदस्य च अनुवृत्तिर्भवति। तथा च श्लौ धातोः द्वे इति पदयोजना। तेन श्लौ परे धातोः द्वित्वं भवति इति सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - उपरि उक्तप्रकारेण हुधातोः तिपि शपि शपो श्लौ हु ति इति जाते श्लौ इति प्रकृतसूत्रेण हु इति धातोः द्वित्वे हु हु ति इति जायते। ततः पूर्वोऽभ्यासः इत्यनेन प्रथमभागस्य अभ्याससंज्ञायाम् अभ्यासस्य हु इत्यस्य हकारस्य कुहोश्चुः इत्यनेन चुत्वे गुणत आन्तर्याद् झकारे

तत्स्थाने अभ्यासे चर्च इत्यनेन जश्त्वे जकारे जु हु ति इति जायते। ततः तिपः सार्वधातुकत्वात् होः उकारस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे ओकारे **जुहोति** इति रूपं सिध्यति।

तिप् सिप् मिप् इत्येतान् प्रत्ययान् विहाय अन्येषां प्रत्ययानां सार्वधातुकमपित् इत्यनेन ङिद्वद्भावे क्ङिति च इत्यनेन गुणनिषेधः। अत एव प्रथमपुरुषद्विवचने न गुणः। तेन **जुहुतः** इति रूपं भवति।

प्रथमपुरुषबहुवचने झिप्रत्यये शपि श्लौ द्वित्वादिकार्ये जु हु झि इति जाते झोऽन्तः इत्यनेन झस्य अन्तादेशे प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.१०] अदभ्यस्तात्॥ (७.१.४)

सूत्रार्थः - अभ्यस्तात् झस्य अत् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। अत् (१/१) अभ्यस्तात् (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इत्यतः अनुवृत्तस्य प्रत्ययादीनाम् इत्यस्य प्रत्ययादेः इति षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणामः। झोऽन्तः इत्यतः झः (६य१) इत्यस्यानुवृत्तिः। अभ्यस्तम् इति एका संज्ञा सा च उभे अभ्यस्तम् (६.१.५) इत्यनेन विधीयते। अष्टाध्याय्याम् षाष्ठिक-आष्टमिकभेदेन शब्दस्य द्वित्वविधानार्थम् प्रकरणद्वयमस्ति। तत्र षाष्ठिकस्य कृतद्वित्वस्य शब्दस्वरूपस्य उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रेण अभ्यस्तसञ्ज्ञा। सूत्रार्थो हि अभ्यस्तसंज्ञकात् धातोः परस्य प्रत्ययावयवस्य झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशो भवति। विभक्तिसंज्ञकस्य झेः झस्य स्थाने विधीयमानः अत् इत्यादेशोऽपि विभक्तिसञ्ज्ञको भवति। अतः हलन्त्यम् इत्यनेन प्राप्ता तकारस्य इत्संज्ञा न विभक्तौ तुस्माः इत्यनेन निषेधात् न भवति।

{सूत्रम्. **उभे अभ्यस्तम्** (६.१.५) = षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।}

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण जुहु झि इति स्थिते जुहु इत्यस्य उभे अभ्यस्तम् इत्यनेन अभ्यस्तसंज्ञा भवति। ततः अदभ्यस्तात् इति प्रकृतसूत्रेण झेः झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशे जु हु अत् इ इति जाते इको यणचि इत्यनेन यणि प्राप्ते तं बाधित्वा अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यनेन उवङि प्राप्ते तं बाधित्वा हुश्नुवोः सार्वधातुके इति अग्रिमपाठे वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीय-होः उकारस्य वकारादेशे जुह् व् अति इति जाते वर्णसम्मेलने च **जुह्वति** इति रूपं भवति। तिपि सिपि मिपि च गुणः। अन्यत्र तसादौ अपित्त्वात् सार्वधातुकमपित् इति ङिद्वद्भावे क्ङिति च इति गुणनिषेधः।

हुधातोः लटि परस्मैपदे रूपाणि - **जुहोति, जुहुतः, जुह्वति। जुहोषि, जुहुथः, जुहुथ। जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः।**

लिटि विशेषाय सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.११] भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च॥ (३.१.३९)

सूत्रार्थः - भी-ह्री-भृ-हुधातुभ्यः लिटि आम् वा स्याद्, आमि श्लाविव कार्यं च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। भीह्रीभृहुवाम् (६/३) श्लुवत् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। श्लुवत् च इत्युभयमपि अव्ययपदम्। भीश्च ह्रीश्च भा च हुश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे भीह्रीभृहुवः, तेषां भीह्रीभृहुवाम्। भीह्रीभृहुवाम् इत्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीप्रयोगः। श्लौ इव इति श्लुवत्, तत्र तस्येव इति योगेन सप्तम्यन्ताद् वतिप्रत्ययः। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि इत्यतः लिटि (७/१), आम् (१/१) इत्यनयोः, तथा च उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् इत्यतः अन्यतरस्याम् (७/१) इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः (१/१) परः (१/१) इत्युभयम् अधिक्रियते। सूत्रस्याशयस्तावत् - लिटि परे भी-ह्री-भृ-हुधातुभ्यः परम् आम्प्रत्ययो भवति, किञ्च स आम्प्रत्ययः श्लुवत् भवति। श्लौ परतः यथा द्वित्वादिकार्यं भवति, तथा आमि परतः अपि भवति इति तात्पर्यम्। किन्तु सर्वमेतत् कार्यं विकल्पेन भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - प्रसङ्गवशात् अत्र हुधातोरेव उदाहरणम् प्रदर्श्यते। धात्वन्तराणाम् उदाहरणम् ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यम्। पूर्वोक्तप्रकारेण हुधातोः लिटि अनुबन्धलोपे च हु ल् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण हुधातोः आम्प्रत्यये तस्य च श्लुवद्भावे श्लौ इत्यनेन धातोः द्वित्वे द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य अभ्याससंज्ञायां कुहोश्चुः इत्यनेन चुत्वे झकारे तत्स्थाने अभ्यासे चर्च इत्यनेन जश्त्वे जकारे जु हु आम् ल् इति जायते। ततः आमः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन हकारोत्तरवर्तिनः उकारस्य गुणे ओकारे अवादेशे जुहवाम् इति जायते। ततः आमः इति सूत्रेण आमः परस्य लिटः लुकि धात्वधिकारे विहितत्वात् तिङ्शिद्भिन्नत्वाच्च कृदतिङ् इति सूत्रेण लिटः कृत्संज्ञायां जुहवाम् इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रेण सु-प्रत्यये जुहवाम् सु इति स्थिते आमः इति सूत्रेण सुलुकि जुहवाम् इत्यस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इति पदसंज्ञा भवति। ततः जुहवाम् इत्यस्य आमन्तत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति सूत्रेण लिट्परकस्य कृञः अनुप्रयोगे जुहवाम् कृ लिट् इति जाते अनुबन्धलोपे जुहवाम् कृ ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातांझ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ् इति सूत्रेण लस्य तिपि अनुबन्धलोपे जुहवाम् कृ ति इति जाते परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वमाः इति सूत्रेण तिपः सर्वादेशे णलि अनुबन्धलोपे जुहवाम् कृ अ इति जाते लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण अनभ्यासधात्ववयवस्य एकाचः कृ इत्यस्य द्वित्वे जुहवाम् कृ कृ अ इति जाते द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य कृ इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायाम् उरत् इति सूत्रेण अभ्यासऋकारस्य अत्त्वे उरण् रपरः इति रपरत्वे च जुहवाम् कर् कृ अ इति जाते हलादिः शेषः इति सूत्रेण आदेः हलः शेषे जुहवाम् क कृ अ इति जाते कुहोश्चुः इति अभ्यासककारस्य चुत्वे चकारे जुहवाम् च कृ अ इति जाते णलो णित्त्वात् अचो ञ्णिति इति सूत्रेण अजन्ताङ्गस्य कृञः ऋकारस्य वृद्धौ आकारे उरण् रपरः इति रपरत्वे च जुहवाम् च कार् अ इति जाते जुहवाम् इति मान्तस्य पदस्य हल्परत्वात् मोऽनुस्वारः इति मस्य अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति सूत्रेण अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे **जुहवाञ्चकार** इति रूपम्। परसवर्णाभावे **जुहवांचकार** इति साकल्येन रूपद्वयं सिद्ध्यति।

अत्र विशेषः - आम्प्रत्ययस्य प्रकृतिः हुधातुः परस्मैपदी अस्ति इति हेतोः लिटि अनुप्रयुज्यमानः कृधातुरपि परस्मैपदी एव भवति। भूधातोः अस्धातोश्च अनुप्रयोगे तयोः परस्मैपदित्वात् न आत्मनेपदसम्भवः।

अत्रैव भूधातोरनुप्रयोगे **जुहवाम्बभूव, जुहवांबभूव** इति रूपद्वयम्। आस्धातोरनुप्रयोगे **जुहवामास** इति रूपम्। अग्रे **कृ भू अस्** एषाम् अनुप्रयोगेण निष्पन्नानि रूपाणि प्रदर्शयिष्यन्ते।

आमभावपक्षे हु-धातोः लिटि तिपि णलि अनुबन्धलोपे च हु अ इति स्थिते लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यनेन द्वित्वे अभ्यासस्य होः हकारस्य चुत्वे झकारे झस्य च जश्त्वे जकारे जुहु अ इति जाते अचो ञ्णिति इत्यनेन वृद्धौ आवादेशे वर्णसम्मेलने च **जुहाव** इति रूपं सिध्यति। अजादौ प्रत्यये परतः अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यनेन होः उकारस्य स्थाने उवङादेशे **जुहुवतुः, जुहुवुः, जुहुवथुः** इत्यादिरूपाणि सिध्यन्ति। हुधातोः सिपि थलि आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन तन्निषेधे प्राप्ते तं बाधित्वा क्रादिनियमानुसारं नित्यम् इटि प्राप्ते तस्यापि अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् इत्यनेन निषेधः प्राप्तः। तदा तं बाधित्वा भारद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि **जुहोथ/जुहविथ** इति रूपद्वयं भवति। उत्तमपुरुषस्य एकवचने णलुत्तमो वा इत्यनेन विकल्पेन णलः णित्त्वात् वृद्ध्यभावपक्षे **जुहव**, अचो ञ्णिति इति वृद्धिपक्षे **जुहाव** इति साकल्येन रूपद्वयं भवति। वसि मसि च क्रादिनियमानुसारं नित्यम् इडागमे उवङि **जुहुविव, जुहुविम** इत्येवं रूपाणि भवन्ति।

तथा च आमभावपक्षे लिटि रूपाणि **जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः। जुहोथ/जुहविथ, जुहुवथुः, जुहुव। जुहाव/जुहव, जुहुविव, जुहुविम।**

एवञ्च लिटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि साकल्येन **षट्** रूपाणि - **जुहाव, जुहवांचकार/जुहवाञ्चकार, जुहवांबभूव/जुहवाम्बभूव, जुहवामास।**

मिपि साकल्येन **जुहाव/जुहव, जुहवांचकार/जुहवांचकर-जुहवाञ्चकार/जुहवाञ्चकर, जुहवांबभूव/जुहवाम्बभूव, जुहवामास** इति **नव** रूपाणि।

कृ भू अस् एषाम् अनुप्रयोगेण निष्पन्नानि रूपाणि अधः प्रदत्तानि सन्ति।

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्र.पु.	जुहवाञ्चकार	जुहवाञ्चक्रतुः	जुहवाञ्चक्रुः
म.पु.	जुहवाञ्चकर्थ	जुहवाञ्चक्रथुः	जुहवाञ्चक्र
उ.पु.	जुहवाञ्चकार/जुहवाञ्चकर	जुहवाञ्चकृव	जुहवाञ्चकृम

	एकवचने	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्र.पु.	जुहवांचकार	जुहवांचक्रतुः	जुहवांचक्रुः
म.पु.	जुहवांचकर्थ	जुहवांचक्रथुः	जुहवांचक्र
उ.पु.	जुहवांचकार/जुहवांचकर	जुहवांचकृव	जुहवांचकृम

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्र.पु.	जुहवाम्बभूव	जुहवाम्बभूवतुः	जुहवाम्बभूवुः
म.पु.	जुहवाम्बभूविथ	जुहवाम्बभूवथुः	जुहवाम्बभूव
उ.पु.	जुहवाम्बभूव	जुहवाम्बभूविव	जुहवाम्बभूविम

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्र.पु.	जुहवांबभूव	जुहवांबभूवतुः	जुहवांबभूवुः
म.पु.	जुहवांबभूविथ	जुहवांबभूवथुः	जुहवांबभूव
उ.पु.	जुहवांबभूव	जुहवांबभूविव	जुहवांबभूविम

	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्र.पु.	जुहवामास	जुहवामासतुः	जुहवामासुः
म.पु.	जुहवामासिथ	जुहवामासथुः	जुहवामास
उ.पु.	जुहवामास	जुहवामासिव	जुहवामासिम

लुटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शबपवादे तासि तासः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन होः उकारस्य गुणे ओकारे हो तास् ति इति जाते तेः स्थाने डादेशे डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टिसंज्ञकस्य आसः लोपे हो त् आ इति जाते **होता** इति रूपं भवति। एवमग्रेऽपि विद्यार्थिना स्वयम् ऊह्यम्। लुटि शबपवादस्य तासः आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः।

तथा च लुटि परस्मैपदे रूपाणि - **होता, होतारौ, होतारः। होतासि, होतास्थः, होतास्थ। होतास्मि, होतास्वः, होतास्मः।**

लृटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शबपवादे स्यप्रत्यये स्यस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन होः उकारस्य गुणे आदेशप्रत्यययोः इति सकारस्य षकारे - **होष्यति**। लृटि शबपवादस्य स्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। एवम् अग्रेऽपि बोध्यम्।

तथा हि परस्मैपदे रूपाणि - **होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति। होष्यसि, होष्यथः, होष्यथ। होष्यामि, होष्यावः, होष्यामः।**

लोटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शपि शपः श्लौ धातोः द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये जु हु ति इति जाते तिपः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन होः उकारस्य गुणे ओकारे एरुः इत्यनेन

इकारस्य उकारे **जुहोतु** इति रूपं भवति, तातङ्पक्षे **जुहुतात्** इत्यपि। तसि - **जुहुताम्**, झौ - **जुह्वतु**। सिपि हुझल्भ्यो हेर्धिः इत्यनेन हिस्थाने धि इति सर्वादेशे **जुहुधि** - (तातङि) **जुहुतात्**, **जुहुतम्**, **जुहुत**। उत्तमपुरुषे आडुत्तमस्य पिच्च इत्यनेन आटि, अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७) इति उवङादेशापेक्षया हुश्नुवोः सार्वधातुके (६.४.८७) इत्यस्य परत्वात् यणि प्राप्ते, तस्मादपि परत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन गुणे ओकारे अवादेशे **जुहवानि**, **जुहवाव**, **जुहवाम** इति रूपाणि भवन्ति।

तथा हि परस्मैपदे लोटि रूपाणि - **जुहोतु/जुहुतात्, जुहुताम्, जुह्वतु। जुहुधि/जुहुतात्, जुहुतम्, जुहुत। जुहवानि, जुहवाव, जुहवाम।**

लङि अडागमे प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शपि शपः श्लौ धातोर्द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये होः उकारस्य गुणे ओकारे इतश्च इत्यनेन तिपः इकारस्य लोपे **अजुहोत्** इति रूपं भवति। तसि - **अजुहुतम्**। झौ झस्य स्थाने अत् इत्यादेशे प्राप्ते अभ्यस्तसंज्ञकत्वात् तं बाधित्वा सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च इत्यनेन झेः जुसादेशे अनुबन्धलोपे अजुहु उस् इति स्थिते हुश्नुवोः सार्वधातुके इत्यनेन यणि प्राप्ते अग्रिमसूत्रं प्रवर्तते-

{सूत्रम्. **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च** (३.४.१०९) = सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस्।}

[२१.१२] जुसि च॥ (७.३.८३)

सूत्रार्थः- इगन्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। जुसि (७/१) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। क्सस्याचि इत्यतः अचि (७/१) इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। किञ्च मिदेर्गुणः इत्यतः गुणः (१/१) इति पदमनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति पदं लभ्यते। तच्च अङ्गस्य इत्यस्य विशेषणमस्ति, अतः तदन्तविधौ इगन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थलाभः। अचि इति जुसि इत्यस्य विशेषणमस्ति। अतः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधौ अजादौ जुसि इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थो हि अजादौ जुसि परतः इगन्तस्य अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अयं गुणः इगन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य इकः स्थाने भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण अ जुहु उस् इति जाते अजादिः उस् परोऽस्ति। अतः जुसि च इति प्रकृतसूत्रेण इगन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य इकः उकारस्य गुणे ओकारे अवादेशे उसः सकारस्य रुत्वे रेफस्य च विसर्गे **अजुहवुः** इति रूपं सिध्यति। अग्रेऽपि इत्थं बोध्यम्।

तथा च परस्मैपदे लङि रूपाणि - **अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवुः। अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहुत। अजुहवम्, अजुहुव, अजुहुम।**

विधिलिङि हुधातोः तिपि तिपः सार्वधातुकत्वात् शपि शपः श्लौ धातोः द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इत्यनेन तिपः यासुडागमे टित्वात् आद्यावयवे जु हु यास् ति इति जायते। ततः सुट्तिथोः इत्यनेन तकारस्य सुडागमे जुहुयास् स् ति इति जाते लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन

सकारद्वयस्यापि लोपः। ततः यासुटः ङिद्वद्भावात् गुणनिषेधे तिपः इकारस्य लोपे **जुहुयात्** इति रूपं भवति। तसादौ न कश्चित् विशेषः।

तथा हि परस्मैपदे विधिलिङि रूपाणि - **जुहुयात् जुहुयाताम्, जुहुयुः। जुहुयाः, जुहुयातम्, जुहुयात। जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम।**

आशीर्लिङि हु-धातोः तिपि यासुटि सुटि च हु यास् स् ति इति जाते किदाशिषि इत्यनेन यासुटः कित्वं भवति। ततः यासुटः लिङाशिषि इत्यनेन आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे प्राप्ते किदाशिषि इति यासुटः कित्वात् क्ङिति च इत्यनेन तन्निषेधः। ततः तिपः इकारस्य लोपे हु यास् स् त् इति जाते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इत्यनेन संयोगादिसकारलोपे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इत्यनेन होः उकारस्य दीर्घे **हूयात्** इति रूपं भवति। एवमग्रेऽपि।

तथा च आशीर्लिङि परस्मैपदे रूपाणि - **हूयात्, हूयास्ताम्, हूयासुः। हूयाः, हूयास्तम्, हूयास्त। हूयासम्, हूयास्व, हूयास्म इत्येवं रूपाणि भवन्ति।** अत्र तु शपः प्राप्तिरेव नास्ति, तस्मादेव श्लुरपि न भवति, अतः द्वित्वादिरपि न भवति।

लुङि हुधातोः अटि तिपि शबपवादे च्लौ सिजादेशे इकारलोपे अपृक्तहलः ईडागमे अनुबन्धलोपे अ हु स् ईत् इति जायते। सिचः आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। ततः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इत्यनेन होः उकारस्य वृद्धौ अ हौ स् ईत् इति जायते। ततः सकारस्य षत्वे वर्णसम्मेलने च **अहौषीत्** इति रूपं सिध्यति। ईडागमः तिपि सिपि च भवति, अन्यत्र तु वृद्धौ सस्य षत्वे टुत्वादिकार्ये च रूपाणि भवन्ति।

तथा च लुङि रूपाणि - **अहौषीत्, अहौष्टाम्, अहौषुः। अहौषीः, अहौष्टम्, अहौष्ट। अहौषम्, अहौष्व, अहौष्म।**

लृङि अटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि इकारलोपे शपि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन स्यप्रत्यये अनुबन्धलोपे च अ हु स्य त् इति जाते स्यस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन होः उकारस्य गुणे ओकारे आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन स्य इत्यस्य प्रत्ययावयवस्य सकारस्य षत्वे **अहोष्यत्** इति रूपं सिध्यति। लृङि शबपवादस्य स्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति प्राप्तस्य इडागमस्य एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः। तसादौ रूपाणि स्वयं साध्यानि।

तथा च लृङि परस्मैपदे रूपाणि - **अहोष्यत् अहोष्यताम्, अहोष्यत। अहोष्यः, अहोष्यतम्, अहोष्यत। अहोष्यम्, अहोष्याव, अहोष्याम।**

।।इति जुहोत्यादिगणः।।

पाठगतप्रश्नाः-२

४९. जुसि च इत्यस्य उदाहरणम् एकं प्रदर्शयत।

५०. भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च इत्यस्य कोऽर्थः।

५१. हुधातोः कोऽर्थः।

५२. श्लौ इत्यस्य कोऽर्थः।

५३. हुधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति।

५४. शपः श्लुविधायकं सूत्रं किम्।

५५. अदभ्यस्तात् इत्यस्य कोऽर्थः।

५६. हुधातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्।

५७. हुधातोः आशीर्लिङि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्।

५८. भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च इति सूत्रेण विधीयमानं कार्यं नित्यम् अनित्यं वा।

अथ दिवादिगणः

दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु इति सेटः परस्मैपदिनः उदित्-धातोः वर्तमानक्रियावृत्तित्वविवक्षायां **लटि** प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि अनुबन्धलोपे दिव् ति इति जायते। ततः तिपः सार्वधातुकत्वात् कर्तरि शप् इत्यनेन शपि प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.१३] दिवादिभ्यः श्यन्॥ (३.१.६९)

सूत्रार्थः - कर्तृवाचके सार्वधातुके परे दिवादिगणीयधातुभ्यः श्यन्-प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। दिवादिभ्यः (५/३), श्यन् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। कर्तरि शप् इत्यतः कर्तरि (७/१) इति पदस्य, सार्वधातुके यक् इत्यतः सार्वधातुके (७/१) इति पदस्य च अनुवृत्तिर्भवति। दिव् आदिः येषां ते दिवादयः, तेभ्यः दिवादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१) इति द्वयम् अधिकृतम्। धातोः (६/१)

इत्यस्य अधिकारः आयाति। अधिकृतस्य च धातोः धातुभ्यः (६/३) इति षष्ठीबहुवचनान्तत्वेन विपरिणामः। सार्वधातुके इति प्रत्ययसंज्ञा एव। अतः प्रत्यये इति सप्तम्यन्तम् पदम् आक्षिप्यते। पदयोजना - दिवादिभ्यः धातुभ्यः श्यन् प्रत्ययः परः कर्तरि सार्वधातके प्रत्यये। दिवादिः दशसु धातुगणेषु चतुर्थः। कर्त्रर्थके सार्वधातुके प्रत्यये परे दिवादिगणपठितधातुभ्यः श्यन् प्रत्ययः परो भवति इति सूत्रार्थः। सूत्रमिदं कर्तरि शप् इत्यस्यापवादभूतम्। श्यनः शकारस्य लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञा, नकारस्य च हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञा भवति। तेन 'य' इति शिष्यते। शकारानुबन्धः तिङ्शित्सार्वधातुकम् इति सार्वधातुकसंज्ञार्थः। नकारानुबन्धश्च ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्यनेन आद्युदात्तस्वरार्थः। शकारस्य लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञा भवति।

अत्र विशेषः - श्यनः शित्त्वात् तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञा। किञ्च सार्वधातुकसंज्ञकस्य अस्य श्यन्प्रत्ययस्य अपित्त्वात् सार्वधातुकमपित् इत्यनेन ङिद्वद्भावः। यस्य फलम् अस्ति गुणनिषेधः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण दिव् ति इति स्थिते कर्त्रर्थकः सार्वधातुकः परोऽस्ति इति हेतोः प्रकृतसूत्रेण शपं प्रबाध्य श्यनि अनुबन्धलोपे दिव् य ति इति जायते। ततः श्यनः तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायां लघूपधगुणे प्राप्ते सार्वधातुकमपित् इत्यनेन श्यनः ङित्त्वात् तन्निषेधः। ततः अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा इत्यनेन दिवः इकारस्य उपधासंज्ञायाम् अग्रिमसूत्रम् प्रारभ्यते -

[२१.१४] हलि च॥ (८.२.७७)

सूत्रार्थः - रेफवान्तस्य धातोः उपधाया इको दीर्घो हलि।

सुत्रव्याख्या- विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। हलि (७/१) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। सिपि धातो रुर्वा इत्यतः धातोः (६/१) इत्यस्य, र्वोरुपधाया दीर्घ इकः इत्यतः र्वोः (६/२), उपधायाः (६/१), दीर्घः (१/१), इकः (६/१) इत्येतेषामनुवृत्तिर्भवति। र् च व् च र्वौ तयोः र्वोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। र्वोः इति धातोः विशेषणमस्ति अतः तदन्तविधौ रेफान्तस्य वान्तस्य च धातोः इत्यर्थलाभः। रेफान्तधातोः वकारान्तधातोः च उपधायाः इकः स्थाने दीर्घादेशो भवति हलि परतः इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - रेफान्तस्य उदाहरणं विस्तीर्णम् इति। दीव्यति इति वकारान्तस्य उदाहरणम्। एतदेव प्रकृते आलोच्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण दिव् य ति इति जाते हल् परोऽस्ति इति कृत्वा हलि च इति प्रकृतसूत्रेण उपधादीर्घे **दीव्यति** इति रूपं सिध्यति। अग्रे प्रक्रिया पूर्ववत् । तसादौ रूपाणि स्वयम् साधनीयानि। तथा हि **लटि** परस्मैपदे रूपाणि - **दीव्यति, दीव्यतः, दिव्यन्ति। दीव्यसि, दीव्यथः, दीव्यथ। दीव्यामि, दीव्यावः, दीव्यामः।**

लिटि न तथा विशेषः। धातोः सेट्त्वात् वलादिलक्षणः इडागमो भवत्येव। पित्प्रत्ययेषु लघूपधगुणो भवति। किन्तु अपित्सु न भवति, असंयोगाल्लिट् कित् इत्यनेन कित्त्वविधानेन क्ङिति च इति तन्निषेधात्। अत्र प्रक्रिया स्वयं बोद्धव्या।

तथा हि लिटि परस्मैपदे रूपाणि - **दिदेव, दिदिवतुः, दिदिवुः। दिदेविथ, दिदिवथुः, दिदिव। दिदेव, दिदिविव, दिदिविम**।

लुटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि श्यन्-अपवादे तासि इटि अनुबन्धलोपे दिव् इ तास् ति इति स्थिते इतास् इति सागमकस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् तस्मिन् परतः लघूपधगुणे देव् इ तास् ति इति जायते। ततः तिपः डादेशे डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेः लोपे देव् इ त् आ इति जाते वर्णसम्मेलने च **देविता** इति रूपं सिध्यति। एवम् अग्रेऽपि।

तथा हि लुटि परस्मैपदे रूपाणि - **देविता, देवितारौ, देवितारः। देवितासि, देवितास्थः, देवितास्थ। देवितास्मि, देवितास्वः, देवितास्मः।**

लृटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि श्यन्-अपवादे स्यप्रत्यये स्यस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमे दिवः इकारस्य पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन गुणे एकारे सकारस्य षत्वे **देविष्यति** इति रूपं सिध्यति। अत्र न कश्चित् विशेषः। तथा हि परस्मैपदे लृटि रूपाणि - **देविष्यति देविष्यतः, देविष्यन्ति। देविष्यसि, देविष्यथः, देविष्यथ। देविष्यामि, देविष्यावः, देविष्यामः**।

लोटि श्यनि हलि च इति उपधादीर्घे रूपाणि सिध्यन्ति। तथा च रूपाणि - **दीव्यतु** - (तातङि) **दीव्यतात्, दीव्यताम्, दीव्यन्तु। दीव्य** – (तातङि) **दीव्यतात्, दीव्यतम्, दीव्यत। दीव्यानि, दीव्याव, दीव्याम**।

लङि अटि श्यनि उपधादीर्घे रूपाणि सिध्यन्ति। रूपाणि च - **अदीव्यत्, अदीव्यताम्, अदीव्यन्। अदीव्यः, अदीव्यतम्, अदीव्यत। अदीव्यम्, अदीव्याव, अदीव्याम**।

विधिलिङि तिपि इकारलोपे श्यनि उपधादीर्घे यासुटि सुटि लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सकारद्वयलोपे अनुबन्धलोपे दीव् य त् इति जाते अतो येयः इत्यनेन इयादेशे दीव् य इय् त् इति जाते लोपो व्योर्वलि इत्यनेन तकारपूर्ववर्तिनः यकारस्य लोपे दीव् य इ त् इति जाते आद्गुणः इति गुणे एकारे **दीव्येत्** इति रूपं सिध्यति। अग्रेऽपि इत्थं प्रक्रिया।

तथा च परस्मैपदे रूपाणि - **दीव्येत् दीव्येताम्, दीव्येयुः। दीव्येः, दीव्येतम्, दीव्येत। दीव्येयम्, दीव्येव, दीव्येम**।

आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् लघूपधगुणनिषेधः। हलि च इति उपधादीर्घः। तथा हि रूपाणि - **दीव्यात्, दीव्यास्ताम्, दीव्यासुः। दीव्याः, दीव्यास्तम्, दीव्यास्त। दीव्यासम्, दीव्यास्व, दीव्यास्म।**

लुङि अटि तिपि इकारलोपे श्यन्-अपवादे च्लौ च्लेः सिचि सिचः सकारस्य आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकंसज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे टित्त्वात् आद्यावयवे अनुबन्धलोपे अ दिव् इ स् त् इति जाते तकारस्य अपृक्तसंज्ञायाम् अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यनेन तकारस्य ईडागमे

अनुबन्धलोपे अ दिव् इ स् ई त् इति जाते इट ईटि इत्यनेन सिचः सकारस्य लोपे सवर्णदीर्घे अ दिव् ई त् इति जाते सागमकस्य ईत् इत्यस्य सार्वधातुकसंज्ञकत्वे तस्मिन् परतः पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन उपधागुणे एकारे वर्णसम्मेलने **अदेवीत्** इति रूपं सिध्यति। तसादौ रूपाणि स्वयम् साधनीयानि। अत्र आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम्। तसि थसि थे च ष्टुना ष्टुः इति ष्टुत्वे टकारः।

तथा हि लुङि परस्मैपदे रूपाणि - **अदेवीत् अदेविष्टाम्, अदेविषुः। अदेवीः, अदेविष्टम्, अदेविष्ट। अदेविषम्, अदेविष्व, अदेविष्म**।

लृङि अटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि इकारलोपे श्यन्-अपवादभूते स्यप्रत्यये अ दिव् स्य त् इति जाते स्यस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमे पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन उपधागुणे सस्य षत्वे **अदेविष्यत्** इति रूपम्। अत्र सर्वत्र आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम्। तसः थसः थस्य च स्थाने यथाक्रमम् तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति ताम् तम् त अम् इत्यादेशाः। वसि मसि च सकारलोपः। तसादौ प्रक्रियाः स्वयम् बोद्धव्याः।

तथा च लृङि परस्मैपदे रूपाणि - **अदेविष्यत् अदेविष्यताम्, अदेविष्यन्। अदेविष्यः, अदेविष्यतम्, अदेविष्यत। अदेविष्यम्, अदेविष्याव, अदेविष्याम**।

॥इति दिवादिगणः॥

पाठगतप्रश्नाः-३

५९. दिवादिगणीयधातुभ्यः कः विकरणप्रत्ययो भवति।

६०. श्यन्विकरणविधायकसूत्रं लिखत।

६१. दिव्-धातोः कः अर्थः।

६२. दीव्यति इत्यत्र दीर्घः केन भवति।

६३. दिवादिगणः धातुगणेषु कतमो भवति।

६४. श्यन्प्रत्ययः कस्य अपवादः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः, दिवादिगणः इति गणत्रयस्य आलोचना विहिता। तेषु आदौ अदादिगणीयस्य प्रथमधातोः अर्थात् अद्-धातोः विषये आलोचनं कृतम्। तत्र अद्-धातोर्विषये अदिप्रभृतिभ्यः शपः, लिट्यन्यतरस्याम्, शासिवसिघसीनां च, इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्, हु-झल्भ्यो हेर्धिः,

अदः सर्वेषाम् लुङ्सनोर्घसॢ इत्येतानि सूत्राणि व्याख्यातानि। ततः जुहोत्यादिगणीयस्य हुधातोः विषये आलोचनं कृतम्। तत्र हु-धातोः विषये जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, श्लौ, अदभ्यस्तात्, भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च, जुसि च इत्येतानि सूत्राणि व्याख्यातानि। ततः दिव्-धातुः आलोचितः। तत्र च दिवादिभ्यः श्यन् इति श्यन्विकरणविधायकसूत्रं व्याख्यातम्। ततः हलि च इति उपधादीर्घविधायकसूत्रमपि व्याखातं येन दीव्यति इति सिध्यति। अत्र च पाठे लुक् श्लु लुप् इत्येतेषाम् वैशिष्ट्यम् प्रदर्शितम्। तत्र तत्र विशेषरूपाणां प्रक्रियाः प्रदर्शिताः। पाठेऽस्मिन् न समेषां रूपाणां ससूत्रं प्रक्रियाः प्रदर्शिताः, ताः स्वयं साध्याः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. लिट्यन्यतरस्याम् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

२. शासिवसिघसीनां च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. हु-झल्भ्यो हेर्धिः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

४. लुङ्सनोर्घसॢ इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

५. जुहोति इति रूपं साधयत।

६. भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. दिवादिभ्यः श्यन् इति श्यन्विकरणविधायकसूत्रं व्याख्यात।

८. अदेवीत् इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि- १

१. दश।

२. अदिप्रभृतिभ्यः शपः।

३. लुङ्सनोर्घसॢ।

४. अदः परस्य अपृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात् सर्वमतेन।

५. हुझल्भ्यो हेर्धिः।

६. शासिवसिघसीनां च।

७. लिट्यन्यतरस्याम्।

८. आदिः।

९. भक्षणम्।

१०. जघास, आद इति रूपद्वयम्।

उत्तराणि- २

११. अजुहवुः।

१२. भी-ह्री-भृ-हुधातुभ्यः लिटि आम् वा स्याद्, आमि श्लाविव कार्यं च।

१३. दानं भक्षणं च।

१४. धातोः द्वे स्तः।

१५. जुहाव, जुहवांचकार-जुहवाञ्चकार , जुहवांबभूव-जुहवाम्बभूव , जुहवामास इति षट् रूपाणि।

१६. जुहोत्यादिभ्यः श्लुः।

१७. अभ्यस्तसंज्ञकात् धातोः परस्य प्रत्ययावयवस्य झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशो भवति।

१८. जुहुयात्।

१९. हूयात्।

२०. अनित्यम्।

उत्तराणि- ३

२१. श्यन्।

२२. दिवादिभ्यः श्यन्।

२३. क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतयः दिवः अर्थाः।

२४. हलि च।

२५. चतुर्थः।

२६. शपः।

॥ इति एकविंशः पाठः ॥